

УДК 316.356.4(477)

Л. А. Бортник

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

Т. Г. Павлова

Харківський торговельно-економічний інститут КНТЕУ

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ ТА ОНОВЛЕННЯ ЇЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Дана стаття присвячена актуальним проблемам консолідації української нації на сучасному етапі. В ній аналізуються спроби політиків і науковців на засадах оновленої історичної пам'яті зміцнити єдність нації шляхом утворення нових національних міфів, героїв, символів, нових поглядів на історичні події.

Ключові слова: історична пам'ять, нація етнічна, нація політична, Конотопська битва, Полтавська битва, національні міфи, національні символи.

Данная статья посвящена актуальным проблемам консолидации украинской нации на современном этапе. В ней анализируются попытки ученых и политиков на основе обновленной исторической памяти укрепить единство нации путем создания новых национальных мифов, героев, символов, новых взглядов на исторические события.

Ключевые слова: историческая память, нация этническая, нация политическая, Конотопская битва, Полтавская битва, национальные мифы, национальные символы.

This article is devoted actual problems of consolidation of Ukrainian nation on the modern stage. In her the attempts of scientists and politicians are analysed on the basis of the renewed historical memory to fix unity of nation by creation of new national myths, heroes, symbols, new views to the historical events.

Key words: Historical memory, the ethnic nation, the political nation, the Konotopsky fight, the Poltava fight, national myths, national symbols.

Актуальність проблеми генези української нації та її історичної пам'яті обумовлена державотворчими процесами, що відбуваються в Україні з поч. 90-х років ХХ ст. Вони стали предметом дослідження історичних, соціологічних, політичних, етнологічних й інших наук, пройшли певну перевірку практикою. Вагомий внесок у вивчення цих питань зробили праці іноземних науковців, перекладені на українську й російську мови [1, 2, 21, 22], дослідження вітчизняних учених Г. В. Касьянова [9, 10], Я. Й. Грицака [5, 6], М. Т. Степика [23] і російського – О. І. Міллера [13, 14, 15]. І хоча зроблені науковий аналіз, висновки та пропозиції мають важливе прикладне значення, в політиці вони використовуються спорадично й однобічно. А оскільки зазначені проблеми стосуються всього суспільства, дискурс навколо них триває. Метою даної статті є аналіз сучасного становища та перспектив української нації, процесу формування її історичної пам'яті та ролі російського чинника в ньому.

Гуманітарні науки, які досліджують націогенез і націоналізм визначають три провідні школи: примордіалізм, модернізм і етносимволізм. Представники першої школи стверджують, що нації з'явилися на зорі людської історії й існують вічно; другої – що нації хоч і базуються на певному етнічному ґрунті, були створені політичними елітами на початку індустріальної доби у зв'язку з посиленням держави і розвитком капіталізму; третьої – що нації мають відносно давню історію, формуються й переформатовуються елітою за допомогою культурних чинників – символів, міфів, спогадів. Але український історик Я. Грицак зазначив, що суперечки між прихильниками цих шкіл виникли через термінологію, бо вони говорили про різні типи націй – домодерну й модерну [6, с. 14].

Сучасні дослідники націй відзначають, що такі формальні ознаки, як спільність території, мови, релігії, економіки й т. д., у процесі формування націй відіграють другорядну роль, а першорядне значення має, говорячи словами Е. Реннана, «бажання й згода жити разом», «щоденний

плебісцит» [20, с. 19], тобто національна самосвідомість. Саме про таке розуміння націй і піде мова. Слово «нація» в Україні традиційно вживається для визначення спільноти, головною відмінністю якої є етнічні риси. В політології такі спільноти називають «етнічними націями». Разом з тим наука оперує також поняттям «політична нація», за своєю суттю дуже близьким до поняття «народ». У більшості країн Західної Європи етнічні проблеми (мова, традиції, релігія) давно відступили на другий план, оскільки там, в основному, вже сформувалися політичні нації – об'єднання більш високого рівня. В Україні розвиток етнічної нації відбувався нелінійно, з перервами, і як модерна спільнота вона постала в останній третині ХХ століття [6, с. 15].

Радянський період, незважаючи на його тотальну критику сьогодні, був досить сприятливим для формування української нації – факт її існування був визнаний державою й навіть закріплений у паспортах громадян, забезпечена державна підтримка української культури (що, загалом, не суперечило стратегічному курсу на зближення націй у СРСР, започаткованому ХХІІ з'їздом КПРС у 1961 р.). Була сформована подвійна ідентичність – радянсько-етнічна, з певною національною самосвідомістю. При цьому, історична пам'ять поєднувала, а не роз'єднувала народи Радянського Союзу.

Національне питання в Україні привернуло до себе увагу науковців і широкої громадськості в часи Перебудови, коли всі народи СРСР почали відновлювати свою «історичну правду» і «національну пам'ять». В результаті відбулися певні, але не тотальні, зміни масової свідомості суспільства. Тому перед незалежною українською державою постало завдання: 1) консолідувати громадян республіки в єдину спільноту, 2) забезпечити виховання підростаючого покоління в дусі національного патріотизму. А це, в свою чергу, поставило три взаємопов'язаних і взаємозалежних питання: що собою представляє українська нація, її історія й історична пам'ять?

Процес творення в Україні державотворчої нації відбувався цілеспрямовано, в історично короткий час і ще не завершився. Українські історики по-різному оцінюють результати і спрямованість цього процесу. Я. Грицак зазначив, що українська еліта зробила раціональний вибір на користь концепції «політичної нації» [6, с. 326]. Г. Касьянов звернув увагу на те, що формування української ідентичності було по суті її становленням, а не відділенням від уже існуючої імперської [12, с. 105], а також на мінливість національної політики: спочатку влада діяла поступово й обережно – українізація спрямовувалася головним чином на етнічних українців, після затвердження Конституцією державного статусу української мови українізувати стали й інші нації, а в добу президентства В. Ющенка національна політика здобула наступальність і радикальність [9, с. 134–145]. Президент навіть звертався саме до нації, а не народу, підкреслюючи цим прагнення до політичного ідеалу «нації-держави» з українською титульною нацією, а не «держави-нації» з рівноправ'ям націй. За його правління в 2006 р. був створений Український інститут національної пам'яті за для відновлення та формування національної пам'яті українців. З 2010 р. держава повернулася до розбудови політичної нації. Важливим аргументом на користь останньої став розкол українського суспільства, що поглибився внаслідок політики В. Ющенка.

Безумовно, українців розділяє мова, релігія, а головне – історія. Внаслідок відновлення історичної правди «виявилось», що Україна в сучасних кордонах існує трохи більше ніж півстоліття: до 1954 р. вона не мала Криму, до 1945 р. – Закарпаття, до 1940 р. – Північної Буковини та південної частини Бессарабії, до 1939 р. – Східної Галичини й західної частини Волині. Фактично половина України – її степова частина до середини ХVІІІ ст. і Слобожанщина до середини ХVІІ ст. були Диким полем, де кочували татари. За такої історії цілком закономірним стало загострення національних і цивілізаційних суперечностей (насамперед мовних проблем і зовнішньополітичних орієнтацій), які розкололи українське суспільство під час найсерйознішої політичної кризи восени 2004 р. Хоча тоді багатьом спостерігачам здалося, що в огні Помаранчової революції викристалізувалися українська політична нація та громадянське суспільство [4, с. 416]. Проте наступні роки спростували цей оптимістичний висновок. І хоча правляча еліта на всі лади як заклинання повторювала: «Ми єдина нація!», але подолати розкол не змогла. Коментуючи спроби влади притягти прихильників федералізації країни до кримінальної відповідальності за сепаратизм, професор П. П. Толочко звернув увагу на те, що регіоналізація

України обумовлена історією. Більше того, на його думку, українська нація ні як етнічна, ні як політична спільнота ще не сформувалася [25]. Безумовно, з цього приводу можна дискутувати на теоретичному рівні. Проблема ж полягає в тому, що реально існуюча спільнота, юридично закріплена в Основному Законі як український народ, насправді являє собою з одного боку сукупність понад 100 націй, в т. ч. українців (77,8%), росіян (17,3%) та інших (4,9%), з іншого – сукупність регіональних спільнот, які мають різну історичну пам'ять, різні цінності та бачення майбутнього.

Так, аналіз виборів 2004–2012 рр., показав, що український народ дійсно складається з трьох великих груп з певними етнополітичними ознаками. Територіально перша група мешкає на землях колишньої Сх. Галичини, друга – на Слобожанщині й Новоросії, третя – на Гетьманщині. Особливо показовими стали результати парламентських виборів 2012 р., коли індикатором цивілізаційних, ідейно-політичних і етнонаціональних уподобань стало голосування за Комуністичну партію та партію «Свобода», які уособлювали відповідно радянські й етнонаціональні цінності. За КПУ мешканці західних (Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської) областей віддали 1-1,5 % голосів; мешканці східних і південних (Донецької, Луганської, Херсонської) областей – в середньому понад 22 % голосів, мешканці центральних (Київської, Полтавської, Черкаської, Чернігівської) областей – 10 %; а за партію «Свобода» відповідно: 34%, понад 1-1,5 % і понад 8 % голосів [26]. Результати голосування в Закарпатській і Чернівецькій областях подібні до отриманих в центральному регіоні країни. Отже, світоглядна межа, що відділяє три галицькі області від іншої України набагато більш наявна, ніж різниця між синім Південним Сходом і помаранчевим Північним Заходом. Амплітуда симпатій виборців між полярними політичними силами в регіонах сусідніх Білорусі, Польщі й навіть багатонаціональної Росії коливається від двох до чотирьох разів, у той час як в Україні має місце 30-кратний розрив. Єдина нація, що живе в єдиному духовному просторі об'єктивно не може мати такі розбіжності. Значить є підстави говорити про відсутність єдності нації, або єдиної української нації взагалі.

Такий стан речей є наслідком суперечливої національної політики і, зокрема, політики історії здійснюваної в Україні протягом останніх двох десятиліть, коли було знищено культурні скріпи, що об'єднували населення всіх регіонів в етнонаціональну спільноту – і вона розсипалась.

Головним чинником національної єдності є історична пам'ять. У житті суспільства вона виконує функції мобілізації, мети та цінності. Історична пам'ять як колективне бачення свого минулого є важливим системоутворюючим компонентом культури. Саме вона поєднує людей у народ і є джерелом патріотизму й соціального оптимізму. Історична пам'ять – це досить стійке, спрощене, схематичне, деформоване й ціннісно-орієнтоване колективне уявлення (на рівні стереотипу) про минуле й сьогодення народу. Це уявлення формується на основі наукових знань і міфів. При цьому міфи є неодмінною складовою історичної пам'яті й у цілому культури народу в будь-яку, навіть найраціональнішу епоху. В період революцій, реформ і інших суспільних потрясінь роль міфів істотно зростає. Там, де не вистачає логіки, порядку й перспективи, їхнє місце заступає міф – статичний образ, що спирається на вірування й дозволяє впорядкувати й інтерпретувати факти і події, що приводять у сум'яття, структурувати бачення колективного минулого, сьогодення й майбутнього.

Історію змінити не можна, але можна змінити її бачення. При нинішньому розвитку засобів масової інформації й маніпулятивних технологій це не дуже складно. Щоб зрозуміти всю глибину проблеми варто пам'ятати, що український народ, будучи уламком радянського суспільства, успадкував і його історичну пам'ять, хоча й значно (?) підкореговану. Тому перед українською інтелігенцією в 1991 р. постало дуже непросте й відповідальне завдання: сформувати таке бачення національної історії, яке надало б сенс існуванню незалежної української держави, тобто знайти вагомні аргументи на її користь. Для цього треба було спочатку зруйнувати уявлення про єдність походження, багатовікову дружбу, безконфліктне спільне життя, цивілізаційну ідентичність українського й російського народів і сформувати образ української історії як безперервної боротьби за незалежність, боротьби проти постійного гноблення з боку Росії.

Радянська культурна спадщина виявилася доволі міцною. Реформувати історичну пам'ять українців за минулі роки повною мірою не вдалося, незважаючи на наукову й публіцистичну

активність інтелігенції. Нове знання нерідко органічно поєднувалося зі старим, підкреслюючи різноманіття й суперечливість громадського життя, але не знищило культурно-історичні стереотипи в значній частини пострадянських громадян. Тому головна увага була спрямована на виховання підростаючого покоління в початковій, середній і вищій школі. А оскільки найбільш ефективно виховна функція реалізується на уроках історії, то вся навчальна література з вітчизняної історії була кардинально перероблена. Повний і неупереджений аналіз цих підручників – тема окремого дослідження³. Вони дуже різні за якістю й ступенем заідеологізованості, але в змістовному плані мають єдину спрямованість: обґрунтування боротьби за національну державність як головної мети й змісту українського історичного процесу.

У суспільній свідомості ці підходи закріплюються на рівні стереотипів об'єднаними зусиллями вчених, педагогів, політиків, письменників і журналістів. До фундаменту нової історичної пам'яті народу закладається grimуча суміш правди, напівправди та неправди. Для досягнення мети використовується весь арсенал методів маніпуляції свідомістю. І результати вже є. Особистий досвід авторів показує, що студенти, які погано знають історію, на питання «хто гнобив українців у XVI – поч. XVII ст.?»⁴, не замислюючись відповідають: «Росія», і дуже дивуються, почувши, що вона в цей період не мала до України ніякого відношення.

У структурі історичної пам'яті важливе місце посідають спільні перемоги і страждання нації, пантеон національних героїв. Сьогодні вони цілеспрямовано запроваджуються в Україні. Але нові інтерпретації подій минулого сприймаються в суспільстві неоднозначно.

19 березня 2008 року Президент України підписав указ № 207/2008 про святкування 350-ї річниці битви під Конотопом, у якій очолювана гетьманом Іваном Виговським армія розбила московське військо. Мета святкування – відновлення історичної правди й національної пам'яті [28]. Відповідно до президентського указу Міністерство освіти і науки України направило в усі ВНЗ країни лист із рекомендаціями провести заходи з відзначення даної події.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим публічно звернулася до Президента з проханням скасувати указ, оскільки він «не буде сприяти ані відновленню історичної правди, ...ані подоланню глибокого розколу в українському суспільстві, ані створенню політичної нації» [18]. Однак 25 грудня 2008 р. Верховна Рада України затвердила перелік ювілейних і пам'ятних дат, які планувалося відзначитися на державному рівні в 2009 році, куди ввійшла й вищеназвана дата.

Така політизація певних історичних подій вимагає неупередженого об'єктивного розгляду минулого. Слід відзначити, що гетьманство І. Виговського (1657–1659) припало на непростий період української історії. З одного боку, тільки но закінчилася кривава Визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої (1648–1654)⁴ і всім її учасникам треба було визначитися в нових політичних і соціально-економічних умовах: сформулювати нові цілі й продовжувати боротьбу або прийняти нові реалії й налагоджувати мирне життя. Для українців завдання ускладнилося через смерть національного лідера Б. Хмельницького. З іншого боку, вже склалися й виявилися перші ознаки Руїни, що ознаменувалася запеклою та спустошливою громадянською війною й іноземною військовою інтервенцією Польщі, Росії, Туреччини, Криму. Причому три останні держави були втягнені в українські справи різними групами козацької старшини, що боролися за владу. В результаті Руїни Україна розколотася на два регіони: розорене Правобережжя, що відійшло до Польщі та втратило завойовану раніше волю, й Лівобережжя, що залишилося під російським протекторатом і протягом наступних 100 років зберігало козацькі традиції та національну самобутність.

Генерального писаря і близького соратника Б. Хмельницького Івана Виговського було вибрано гетьманом 25 жовтня 1657 р. Він одержав владу в країні, розколотій як у соціальному плані (з одного боку селяни, міщани й козацька чернь, з іншого, – козацька старшина, що прагнула зайняти

³ В 2007 р. за ініціативою Українського інституту історичної пам'яті була створена моніторингова комісія шкільних підручників. Вона провела значну роботу, зробила корисні висновки, але «вмерла тихою смертю» (словами її голови Н. Яковенко) після зміни влади.

⁴ Стосовно хронології Визвольної війни сучасні історики не дійшли єдиної точки зору. Дати її завершення пропонуються різні. Й у цьому більше політики, ніж науки. Автори дотримуються традиційної дати закінчення війни, з огляду на те, що цілі, рушійні сили, масштаби воєнних дій після Переяславської ради (1654 р.) суттєво змінилися, отже, вони повинні бути віднесені вже до іншого політичного процесу.

місце вигнаної польської шляхти), так і в зовнішніх орієнтаціях (на Польщу або на Москву). У травні 1658 р. промосковські настроєні Запоріжжя та Полтавський полк підняли проти гетьмана повстання, яке І. Виговський жорстоко придушив, а потім розпочав переговори з Польщею, результатом яких стало підписання 16 вересня 1658 року Гадяцького договору (унії). Суть договору полягала в наступному: Україна поверталася до складу Речі Посполитої як третій суб'єкт федерації під назвою Велике князівство Руське (Київське, Чернігівське й Брацлавське воєводства) на чолі з власним гетьманом, сеймом і судовим трибуналом. Козацький реєстр установлювався в 30 тисяч (удвічі менше, ніж за договором з Московією). Церковна унія ліквідувалася, а православна церква зрівнювалася в правах з католицькою. Українці одержували цілковиту свободу в справі друкарства й організації народної освіти [7, с. 59].

Унію сприйняли в Україні неоднозначно, а в Москві вкрай негативно. Навесні 1659 р. цар послав на втихомирення України військо, до якого приєдналися загоони українських козаків. Під Конотопом воно було зупинено ніжинським полковником Г. Гуляницьким. Протягом 70 днів, поки захисники міста втримували переважаючі сили противника, І. Виговський зібрав багатонаціональну армію, в якій татар було вдвічі більше, ніж козаків [16]. 8–10 липня під Конотопом відбувся великий бій, московське військо було розгромлене й відкинуте до Путивля [3, с. 41], який тоді належав Москві. Але закріпити перемогу гетьманові не вдалося. Причин тому було чимало. По-перше, був відсутній надійний тил – ряд українських міст зберігали вірність цареві, й кількість їх множилася в міру поширення звісток про відновлення союзу з Польщею. По-друге, необхідно було захищати своїх прихильників, що піддавалися нападам з боку царських воєвод, які сиділи в Києві. По-третє, запорізький отаман Іван Сірко напав на Крим, змусивши кримську орду залишити Виговського й повернутися додому. А незабаром хвиля антигетьманських повстань охопила Запоріжжя, Лівобережжя й частково Правобережжя. Земля зайнялася під ногами І. Виговського. В жовтні 1659 р. він склав булаву й утік до Польщі [7, с. 60].

Таким чином, в 1659 році в Україні фактично почалася громадянська війна. Українець йшов на українця, спираючись на допомогу сусідніх держав. Українські міста і села перетворювалися на згарища й віддавалися на пограбування татарам. Виникає закономірне питання: що святкувати? Кого в цьому конфлікті можна вважати героєм? І. Виговського, який ввійшов до національної історії як людина, яка виграла одну битву, але безславно прогнала головну справу? На нашу думку героїзація цієї події та постаті гетьмана в сучасних умовах виглядає, щонайменше, безглуздо.

Наступного 2009 року українці мали визначитися в своєму відношенні ще до одного ювілею – 300-річчя Полтавської битви. У Президентському указі №955-2007 говорилось: відзначити військово-політичний виступ гетьмана Івана Мазепи й створення українсько-шведського союзу [29]. Але як відзначати – оголосити жалобу чи святкувати перемогу? І це питання не риторичне, оскільки в битві, що відбулася на українській землі 27 червня 1709 р., українці брали участь як на боці Росії (всі п'ять слобідських полків і більша частина особового складу лівобережних полків на чолі з гетьманом І. Скоропадським), так і на боці Швеції (гетьман І. Мазепа зі своїми прихильниками й загін запорожців на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком). Було б логічно й правомірно, щоб вірні пам'яті своїх славних предків сучасні жителі Харківської, Сумської, Полтавської, Чернігівської областей та лівобережної частини Київщини святкували перемогу разом з росіянами, а жителі Запорізької області вболівали разом зі шведами. І. Мазепа, зрадивши сюзеренові й вступивши в союз зі Швецією, втратив право персоніфікуватися з Лівобережжям, тому його духовними спадкоємцями можуть виступати лише окремі представники даної або будь-якої іншої території. Всі інші регіони України до Полтавської битви не мали ніякого відношення, оскільки входили до складу інших держав, тому можуть довільно ідентифікувати себе з будь-якими групами українців, що брали участь у цій битві й у наступних подіях. При такому розкладі навряд чи можна розраховувати на єднання народу.

Задля з'ясування ставлення громадян України до Полтавської битви та її героїв у 2009 р. Research & Branding Group на замовлення Української філії Інституту країн СНД провела соціологічне опитування. На питання, хто брав участь у битві під Полтавою, 59,3% респондентів відповіли – Росія зі Швецією (в т. ч. 47,3% в західній Україні, 60,2% в центральній Україні, 70,9% в східній і південній Україні), 6,9% – Росія з Україною (в т. ч. 16,8% в західній Україні, 6,9%

в центральній Україні, 2,5% в східній і південній Україні), 29,6% – не знали, 4,3% – відмовилися відповідати. На питання, чим закінчилася ця битва, 43,7% опитаних (у т. ч. 22,5% у західній Україні, 42,9% у центральній Україні, 54,5% у східній і південній Україні) відповіли – перемогою, 9% (у т. ч. 21,3% у західній Україні, 7,4% у центральній Україні, 4,5% у східній і південній Україні) – поразкою, 47,1% не дали чіткої відповіді. Кожний третій респондент (34,3%) заявив, що воював би на боці Петра I, якби жив у ту добу, 19,2% – на боці І. Мазепи, 1,7% – на боці Карла XII, 18,8% спостерігали би за битвою з боку, а 26% не знали або відмовилися відповідати. За національною ознакою респондентів Петра I підтримали би 29,2% українців і 57,6% росіян, а І. Мазепу – 22,3% українців і 4,5% росіян. У західному, центральному і південно-східному регіоні Петра I підтримали би відповідно 12,1%, 24%, 51,6%, а І. Мазепу – 41,2%, 21,6%, 7,1%. Не виявили єдності українці й в оцінках постаті І. Мазепи: 29,8% (у т.ч. 43,2% українців і 10,1% росіян) вважають його героєм, 28% (у т. ч. 22,6% українців і 53,4% росіян) – зрадником і 42,2% не знали, або не захотіли відповідати. В західному, центральному і південно-східному регіоні І. Мазепу назвали героєм відповідно 55,9%, 29,3%, 17,4%. а зрадником – 11,1%, 19,4%, 41,5%. Результати опитування показали, що майже 40% респондентів не знали змісту цієї історичної події, але ідеологізоване уявлення про неї склалося у майже 53% [19]. Причому, у західних українців рівень знань – нижчий, а рівень заідеологізованості – вищий. Цікавим виявилось співставлення позитивної оцінки Мазепи й готовності захищати його справу в бою: 29,8% проти 19,2% – кожний третій, хто вважає гетьмана героєм не підтримав би його під Полтавою. В той час як третина опитаних фактично заявила про підтримку позиції І. Скоропадського та слобідських полків, які зберегли вірність російському цареві. Думається, що регіональні розбіжності були б ще більшими, якби соціологи виділяли не географічні (три групи по 8 областей), а історичні регіони.

Зрозуміло, що українцям дійсно було непросто визначитися з відповідями, оскільки пересічні громадяни зазвичай не мають глибоких знань історії. А в даному випадку потрібні саме такі знання. Українсько-шведський союз початку XVIII ст. – не перший в історії України. Його правильніше розглядати не як волевиявлення народу, а як політичний прорахунок гетьмана: в умовах Північної війни Мазепа поставив на переможця та програв. Цьому союзу передував таємний договір гетьмана з прошведським королем Польщі Станіславом Лещинським про входження України до складу Речі Посполитої як третьою рівноправною автономною частини. Через два роки, 8 квітня 1709 р., коли все таємне стало явним, Карл XII підписав з І. Мазепою й К. Гордієнком договір, в якому зобов'язувався сприяти звільненню України з під влади Москви, а українці, в свою чергу, – забезпечити шведів продовольством і утримати місцевих селян від нападів на чужинців [24, с. 26-31]. Утім усі ці домовленості залишилися на папері: українське населення зустріло шведів як загарбників і авторитета Мазепи виявилось недостатньо, щоб переконати його в зворотному. А після Полтавської битви, де була знищена найбільша європейська армія, говорити про українсько-шведський союз, як про предмет гордості, абсурдно. Безумовно, у Мазепи були причини невдоволення царем і, відповідно, причини для зробленого ним політичного вибору. Але щирість мотивації його виступу документально не підтверджена й історикам залишається гадати, що ж у дійсності намагався захистити гетьман: українську державність, інтереси народу, старшини або свої власні? Головне, що виступ Мазепи виявився безславним і мав серйозні руйнівні наслідки для української козацької державності.

Однією з особливостей українського націотворення є широке використання російського чинника. Сучасний нормативний варіант вітчизняної історії має антиросійську спрямованість, адже відомо, що спільний ворог якнайкраще консолідує та мобілізує будь-яку спільноту. Щоправда неясно, наскільки свідомо й заплановано формується образ ворога в особі Росії та росіян. Як приклад маніпулятивного тексту⁵ антиросійського спрямування, можна навести статтю члена-кореспондента НАН України Н. Щербака «Україна як жертва російського імпершовінізму». В ній автор телеграфним рядком виставив довгий перелік підкріплених цифрами претензій до ненависної Росії: це заборонили, інше закрили, знищили, вилучили й т. д., крім того, фізично знищили з 1914 по 1946 р. 30 мільйонів (цікаво, хто й як рахував?). Механізм формування

⁵ Текст саме маніпулятивний, оскільки неможливо уявити, що фаховий історик не знає того, що відбулося в Україні в 1654 р..

антиросійських настанов шляхом актуалізації історичних образ легко простежується на прикладі наступного абзацу: «...після 1654 р., коли, знесилена сторічними війнами з Польщею, Туреччиною, Кримським ханством, Україна підписала угоду в Переяславі з Московією про військову та дипломатичну допомогу в боротьбі проти спільних ворогів. Тією угодою Росія спершу визнала державну самостійність України з власним урядом на чолі з гетьманом, військом, грошима, визначеними кордонами тощо. Як же Московія дотримувалась умов цієї угоди – усім відомо» [27, с. 12]. Тут усе не відповідає дійсності, окрім того, що 1654 року в Переяславі відбулася доленосна для України подія. Проте це був не договір, а рада, на якій представники різних станів на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким і козацькою старшиною присягнули, хоч і не одностайно, на вірність московському цареві. Історики дотепер сперечаються, як правильніше назвати тип залежності, у якій потрапила Україна. Але те, що це була залежність, ні в кого сумнівів не викликає. Українсько-московські відносини були оформлені юридично в тому ж році Березневими статтями. В них цар дарував Україні широку внутрішню автономію, але ніяк не незалежність. Крім того, ні державних кордонів, у сучасному розумінні цього слова, ні власних грошей Україна не мала. Союз із Московією був, безумовно, вимушеним, але попередні йому «столітні війни» з Польщею, Туреччиною й Кримом, що виснажили її – явне перебільшення. Антишляхетські козацько-селянські повстання почалися з 1591 р., а війна – в 1648 р. Прикордонні сутички з татарами й навіть походи козаків на Крим і турецьке узбережжя Чорного моря війнами ніколи не називалися, а з Туреччиною козаки по-справжньому воювали декілька разів, перебуваючи у складі польської армії. В Переяславі Росія обіцяла Україні не «допомогу в боротьбі проти загальних ворогів» (проти загальних ворогів об'єднують зусилля, а допомогу надає сильний слабкому, і не безкорисно), а допомогу в боротьбі проти ворогів *українського народу*. За це українська еліта привселюдно цілувала хрест перед Богом і обіцяла вірність цареві. Тому допомогу й вірність потрібно розглядати у зв'язці, а не окремо. І тоді стане зрозуміло, що обидві сторони погано виконували свої зобов'язання.

Антиросійська риторика українських політиків, істориків і журналістів погано сприймається в Росії. Водночас вона неоднозначно сприймається в Україні, де проживає понад 8 млн етнічних росіян – українських громадян. За певних умов може відбутися політична мобілізація цієї групи й інституціоналізація «русської партії», що стане дестабілізуючим чинником з передбачуваними наслідками.

Як підсумок, необхідно констатувати: українська нація як єдиний соціальний організм ще не склалася. Регіональні відмінності, як результат різного історичного досвіду, дозволили політикам у кризовій ситуації розколоти народ. Отже, на думку авторів, в ім'я майбутньої єдності політикам та інтелігенції потрібно: 1) пам'ятати, що в Україні живуть представники різних націй і їх тотальна українізація проблематична і політично небезпечна, 2) дуже обережно ставитися до історії й не нав'язувати суспільству, як загальнонаціональні символи, діячів і події, які не можуть бути сприйняті однозначно. Крім того, українській еліті треба, нарешті, без емоцій визначитися, які відносини із сусідньою країною відповідають інтересам України, тому що, створюючи в українській національній свідомості за допомогою історії образ ворога в особі Росії, не можна розраховувати на дружні, добросусідські або партнерські відносини.

Ми живемо в унікальний час – на наших очах українська еліта проводить велику роботу з формування нової нації з новою історичною пам'яттю й культурною орієнтацією. Фактично здійснюється небачений експеримент зі зміни культурно-цивілізаційного вектору розвитку православно-слов'янського народу й результати його непередбачувані.

Література

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества: размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. В. Николаева; вступ. ст. С. Баньковской / Б. Андерсон. – М. : КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. – 288 с.
2. Армстронг Д. Украинский национализм: факты и исследования / Пер. с англ. П. Бехтина / Д. Армстронг. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2008. – 368 с.
3. Бульвінський А. Г. З історії українського війська та воєнного мистецтва. Конопотська битва 1659 р. / А. Г. Бульвінський // Укр. іст. журн. – 1998. – № 4. – С. 33-43.

4. Велешко Е. Україна // Этническая ситуация и конфликты в государствах СНГ и Балтии / Под ред. В. Тишкова, Е. Филипповой / Е. Велешко. – М., 2006. – 462 с.
5. Грицак Я. Й. Страсті за націоналізмом / Я. Й. Грицак. – К., 2004, 2011. – 343 с.
6. Грицак Я. Й. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Й. Грицак. – К., 1996. – 360 с.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України. В 2 т. / Д. Дорошенко. – Т. 2. – 349 с.
8. Иванов И. Ю. Формирование украинской политической нации в современных условиях: проблемы и перспективы. Дисс. ... канд. полит. наук / И. Ю. Иванов. Киев, 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://librar.org.ua/sections_load.php?s=policy&id=678&start=9.
9. Касьянов Г. Украина 1991–2007: очерки новейшей истории / Г. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 480 с.
10. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Г. В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 351 с.
11. Касьянов Г. В. Россия-Украина: как пишется история: Диалоги – лекции – статьи / Г. В. Касьянов, А. И. Миллер. – М.: РГГУ, 2011. – 306 с.
12. Касьянов Г. «Пикник на обочине»: осмысление имперского прошлого. // Новая имперская история постсоветского пространства / Ред и сост. И. Герасимов, С. Глебов, А. Каплуновский, И. Могильнер, А. Семенов / Г. Касьянов. – Казань, 2004. – 656 с.
13. Миллер А. И. Государство и нация в Украине после 2004 г.: анализ и попытка прогноза / А. И. Миллер // Политическая наука. – 2008. – № 4. – С. 109-124.
14. Миллер А. И. Политика строительства нации-государства на Украине / А. И. Миллер. // Политическая наука. – 2010. – № 1. – С. 76-99.
15. Миллер А. И. Прошлое и историческая память как факторы формирования дуализма идентичностей в современной Украине / А. И. Миллер // Политическая наука. – 2008. – № 1. – С. 83-100.
16. Мясників В. Независимое военное обозрение / В. Мясників. – 2008. – 21 марта. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://nvo.ng.ru/history/2008-03-21/5_konotopskoe.html.
17. Неменский Олег. Символ Конотопской битвы / О. Неменский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apn.ru/publications/article21770.htm>
18. Обращение Верховной Рады Автономной Республики Крым к Президенту Украины Ющенко В. А. в связи с подписанием Указа Президента Украины от 11 марта 2008 года № 207/2008 «О праздновании 350-летия победы войска под предводительством гетмана Украины Ивана Выговского в Конотопской битве» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.crimea.ua/proekts/files/695-30-10.html>.
19. Полтавская битва-300 (3). Уникальный соцопрос «300-летие Полтавской битвы: герои и предатели» Українська правда. Блог Андрія Окари [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/okara/4a2702d5a7905>.
20. Ренан Э. Что такое нация? // Ренан Э. Собрание сочинений: в 12-ти т. / Пер. с фр., под ред. В. Н. Михайловского / Э. Ренан. – К., 1902. – Т. 6. – С. 87-102.
21. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала / Е. Сміт. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
22. Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. / Пер. з англійської. / Е. Сміт. – К.: К.І.С., 2004. – 170 с.
23. Степик М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Монографія / М. Т. Степик. – К.: НІСД, 2012. – 336 с.
24. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку ХVІІ ст. / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1994. – 240 с.
25. Толочко П. Єдність України та проблема федералізму / П. Толочко // Голос України. – 2006. – 18 січня.
26. Центральна виборча комісія. Вибори народних депутатів України 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp315?PT001F01=900>
27. Щербак Н. Україна як жертва російського імпершовінізму / Н. Щербак // Розбудова держави. – 1995. – № 2. – С. 12–15.
28. Указ Президента України № 207/2008 Про відзначення 350-річчя перемоги війська під проводом гетьмана України Івана Виговського у Конотопській битві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/7578.html>.
29. Указ Президента України № 955/2007 Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/6798.html>.